

יחסו של הראי"ה קוק לספר "בשמים ראש"

נריה גוטל*

מידה לא מבוטלת של צדק טמונה במשפט: 'אמור לי מה יחסך לשו"ת בשמים ראש ואומר לך מי אתה', שכן יחס זה הוא אחד מן התבחינים הן לשאלות שעניינן אמונות ודעות, הן לדרכי הכרעה ופסיקת הלכה, הן לגישה כלפי ביקורת ומחקר. זאת ועוד, יחסם של פוסקים לשו"ת בשמים ראש, מהווה לא אחת אמת מידה לבחינת גישתם הכללית לספרות תורנית הנתונה ב'סימני שאלה'. אותם מקרים לא מעטים שבהם צריך להכריע בין האדם ובין הספר, בין 'קבל את הדברים ממי שאמרם' יהא אומרם אשר יהא, שכן 'האמת עד לעצמה', ובין 'אם דומה הרב למלאך ה' צבאות' – אז ורק אז למד ממנו.¹ יש שנטו לגישה הראשונה, יש שנטו לשנייה, ובמקרים רבים שו"ת בשמים ראש יימצא בתווך. זו כנראה הסיבה שבשלה נותנים רבים דעתם לשאלה, אצל כל פוסק ופוסק: מה יחסו לשו"ת בשמים ראש, וזאת בהנחה שתשובה לשאלה נקודתית זו תומנת למעשה בחובה מענה לשאלה רחבה ממנה הרבה.²

מחד גיסא יציינהו ר' עקיבא איגר (שו"ת - א, ט וכמה וכמה פעמים בהגהותיו), ומאידך גיסא יאמר ר' פנחס אליהו מוילנא (ספר הברית - א, כתב יושר מאמר כ, דרך אמונה מאמר כ פרק כה) שהספר כולו מזוייף בייחוסו לרא"ש; מצד אחד יאמר החיד"א (טוב עין - ט, נ"ח; שם הגדולים - מערכת הבי"ת, קכז) שהספר תמים וכולו אומר כבוד, ומצד שני יאמר מהר"ם בנעט (שו"ת פרשת מרדכי, או"ח ה) שלכל הפחות חלק מהתשובות (אחת עשרה – ולמעשה כנראה תשע עשרה) מפוקפקות וכנראה אינן לרא"ש; האור שמח יכתוב עליו הגהות, אך בעל מנחת אלעזר כתב עליו: "כי הדורש

* ראש מכללת אורות ישראל, אלקנה; בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן.
¹ ראה נריה גוטל, 'בין קבלת אמת "ממי שאמרה" לבין קבלתה מ"מלאך ה' צבאות"', עיונים בחינוך היהודי, ט (תשס"ד), עמ' קכט-קנז.

² משה סמט, 'ר' שאול ברלין וכתביו', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 435: "טיב יחסם [של סופרים וחוקרים] לר"ש ברלין עשוי ללמדנו על זיקתם לזרמים דתיים ורוחניים. הדברים אמורים במיוחד לגבי מצטטיו המרובים של 'בשמים ראש' בספרות ההלכה [...] יש במחקר זה חשיבות גם לחקר תולדות ההלכה". יצונו כי ברשימה המקיפה של 'בשמים ראש' בכתבי מחברים רבניים וכן 'הבאות בודדות מבשמים ראש בכתבי מחברים רבניים', המפורטות שם עמ' 438-440, הרב קוק וכתביו ההלכתיים, נושאי דיונו כאן אינם מוזכרים כלל.

כך גם במבואו הנרחב של הרב ראובן עמאר, קונטרס יפה לבשמים – יב פרקים, אשר בראש מהדורתו 'לבשמים ראש' (ירושלים תשד"מ) הוקדש פרק יא באותו 'מבוא' למניית "גדולי האחרונים שלמדו ועסקו בספר", ואכן פורטו שם שמותיהם של כחמישים פוסקים "אשר נשאו ונתנו בדברי הספר, והביאו דבריו ולא חשו לכל הלעז והרינון אחריו". בכך ביקש העורך להוכיח טיבו של מקח זה בעיני רבים מגדולי ישראל. דא עקא, שמו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל נפקד מאותו מניין (משום מה), ומשם אין אתה יודע את דרכו של מרן הרב זצ"ל בסוגיה מרתקת זו.

מעשי עבודת ד' אצל הספר שו"ת בשמים ראש – הרי זה כדורש את החיים בבית הקברות בתוך קברים טמאים פנימה, וגם לא בקברי צדיקים"; וכהנה וכהנה רבים מגדולי ישראל שאמרו בזה דברים לכאן ולכאן.

דא עקא, דעת הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935) בנדון לא נזכרה משום מה אפילו אצל אותם שעשו מאמץ גדול לאסוף ולמצות את כל החומר הנוגע בדבר, מפי כל הספרים ומפי כל הסופרים שידם הגיעה אליהם. להלן נתמקד בדיוק בשאלה זו: מהי עמדתו של הרב קוק לעניין זה. אעשה זאת תוך בדיקה שיטתית של הספרות ההלכתית שיצאה לאור מתחת ידיו והגיעה לידינו. מדוע חשובה השאלה בייחוד כלפי הרב קוק? בשל דימויים שונים הנאמרים עליו – אם זה היותו 'מיקל' או דווקא 'מחמיר', 'חדשן' או דווקא 'שמרן' בפסיקותיו, מידת שילובו כתבים לא שגרתיים בהכרעותיו ועוד,³ והרי לפנינו עתה עוד כלי לבחינת הדימויים.

בשמים ראש: המחבר והספר – תמצית הערכות רבניות ומחקריות⁴

ר' שאול ברלין, מו"ל ["מחבר"?] ספר השו"ת בשמים ראש, נולד בשנת ת"ק (1740), בגיל 20 הוסמך לרבנות וכבר בגיל 28 התקבל כאב"ד פרנקפורט-דאודר.⁵ בנסיבות לא ברורות הוא פרש מתפקיד הרבנות ועבר לברלין. שם חבר לתלמידיו של מנדלסון. בתקמ"ד (1784) הוא נמצא באיטליה, שם גילה עניין בכתבי יד שונים. בתקמ"ט (1789) פרסם תחת השם "עובדיה בן ברוך איש פולוניה" את הספר מצפה יקותיאל, שעניינו ביקורת קשה על ספרו של הרב רפאל כהן זיסקינד (תפ"ג-תקס"ד – 1723-1804), הרב הנודע של קהילות אה"ו: "תורת יקותיאל" (תקל"ב – 1772). מתקפה בוטה זו על מי שנמנה עם גדולי ישראל המקובלים לא עברה בלא תגובה קשה: הצעת חרם על הספר ועל מחברו עלום השם.

³ לשאלות אלה ראה נ' גוטל, חדשים גם ישנים: בנתיבי משנתו ההלכתית-הגותית של הרב קוק, ירושלים תשס"ה.

⁴ בעניין זה נכתב רבות, למיצי עיקרי הדברים ראה משה סמט, הנ"ל הערה 2, עמ' 429-441; הנ"ל, "בשמים ראש" של ר' שאול ברלין: ביבליוגרפיה היסטוריוגרפיה ואידאולוגיה, שם, מח (תשל"ג), עמ' 509-523 [= הנ"ל, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 45-66]; יצחק רפאל, ראשונים ואחרונים, תל אביב תשי"ז, עמ' 123-130; ראובן מרגליות, ר' שאול לוי מזייף הספר בשמים ראש, ארשת, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 424-425 ושם, ב, תש"ך, עמ' 337; ירוחם פישל פרלא, 'על ספר "בשמים ראש"', נעם, ב (תשי"ט), עמ' שיז-שכד; צבי יצחק אברמוביץ, "בשמים ראש" באספקלריה חסידית, תגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 56-58; משה פלאי, 'הריפורמה הדתית של הרב "החרדי" שאול ברלין', *HUCA* (1979) XLII, עמ' א-כג; מ"מ כשר, שרי האלף, ירושלים תשל"ט², עמ' שנב אות צו, ושם תרלז; ראובן עמר, 'יפה לבשמים': הקדמה לספר בשמים ראש, ירושלים תשד"מ, עמ' ה-כ, ושם בסוף הספר: 'ריח בשמים'; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' ק הערה 47 ועמ' שה-שט, להערה 47, וכן הנ"ל, שם, ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' רפא; יואל קטן, 'על שו"ת בשמים ראש ומחברו', מספרא לסיפא, 44-45 (תשנ"ג), עמ' 243-253, ועוד. וראה גם ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, עמ' שלז-שלט.

⁵ על כשרונו ופרסומו ניתן לעמוד מן הרשימה המפורטת של 'הסכמותיו', ראה משה סמט, ר' שאול ברלין וכתביו, הנ"ל הערה 2, עמ' 431. וראה שם עמ' 431-435, רשימת כל כתביו הוודאיים והמסופקים של ר"ש ברלין, אלה שנדפסו בחייו ואלה שראו אור אחר מותו.

בשנת תקנ"ג (1793) רואה אור ספר השו"ת בשמים ראש, ספר הכולל "שלוש מאות תשעים ושנים" תשובות [= מניין 'בשמים'] "והם להרא"ש ולשאר גדולי הראשונים זכרם לברכה".⁶ בשער הספר נאמר שאת התשובות "אספם גדול אחד בזמן רבינו הב"י ז"ל, שמו מהר"ר יצחק די מולינא ז"ל". ר' יצחק זה מספר ב'הקדמת המחבר' שאחרי גירוש ספרד הוא הגיע לעיר אלכסנדריה, ושם מצא כתב יד המכיל תשובות רבות של הרא"ש ושל ראשונים אחרים. נשוא דיונו הוא המביא לבית הדפוס: "הצעיר שאול בן אמ"ו הגאון מהור"ר צבי הירש נרו". בראש הספר מספר המו"ל שהוא קנה את הספר מ"כמהר"ר חיים בכמהר"ר יונה זאבי (כן קרא עצמו החכם מארץ טורקייא אשר קניתי ממנו הספר הזה בהיותו מתאכסן עמי כאחד בקאזאל אשר במדינות פיאמאנטא)". לתשובות הקדומות ולהגהות ר' יצחק די-מודינא, הוסיף המו"ל את הערותיו-חידושי: 'כסא דהרסנא'.

תיכף להוצאה לאור, החלו אחדים מן המעיינים בספר לגלות בו חידושים והקלות אשר "לא שערום אבותיכם", ועלה חשד שהספר בדוי ומזויף על ידי המו"ל, ר' שאול. ראשון יצא נגדו, כבר בשנת ההדפסה, תלמיד חכם צעיר ושמו וולף לנדסברגר, בקונטרס 'זאב יטרף' (פפד"א תקנ"ג), תוך שהוא מורה באצבע על כעשרה סימנים 'בעייתיים' בספר, הן בבשמים ראש והן בכסא דהרסנא, שלדעתו "תלמידים טועים" כתבום ואסור היה להדפיסם ולפרסמם. אחריו יצאו חוצץ אישים רבניים ידועים, כדוגמת הרב מרדכי בנעט, רבה של מוראביה. הרב בנעט פנה לרב צבי הירש ברלין, אביו של ר' שאול ולרבנים נודעים נוספים. הוא טען שלא ייתכן שדברים אלו נכתבו על ידי הרא"ש וחכמי דורו, ובהתאם לכך טען ברורות לזיוף. לדידו, וכן לדידם של עמיתיו, לא עולה על הדעת שראשונים יעודדו שינויים בסדרי בית הכנסת (סימן יט); יאסרו על בעל קרי להניח תפילין (סימן כ); יתירו תפילה בכל לשון (סימן כד); יתירו יין נסך וחלב נכרים (סימן לו); יטענו לדעה המתירה נישואין ואכילה בתשעה באב (סימן קעד); יפקקו בחובת נטילת ידיים (סימן שכה); יזלזלו בנושאים הקשורים בימות המשיח (סימנים שכז, שסז) ועוד. אחרים שהצטרפו למתקפה פגעו בעליל בר' שאול עצמו, שמוהו מין ואפיקורוס המבקש לעקור תורה כתובה ומסורה. אביו יצא אמנם להגנתו, הוא גם העיד על אמיתות כתב היד, ואולם מטבעה של עדות אב על בנו⁷ לא רבים קיבלו את דבריו. ר' שאול לחם על צדקתו באיגרות ובהגהות, ברם משלא עלתה בידו הוא החל בנדודים, נסע ללונדון שבה כיהן אחיו הצעיר כרב הקהילה ושם בלונדון מת שבור לב בדמי ימיו בשנת תקנ"ה (1795) בגיל 55.

שימוש הרב קוק ב"בשמים ראש"

לצערי, לעת עתה לא עלה בידי לאתר את עותק הספר בשמים ראש שהיה מונח בספריית הרב קוק עצמו, ובהחלט ייתכן שמציאתו תוסיף ותאיר את עינינו בנידון. נכון הוא, כפי שנראה להלן, שלעתים הרב מפנה לספר תוך שהוא מציין כי הוא אינו מצוי אותה שעה נגד עיניו, ברם בהחלט לא ניתן ללמוד מכך שהספר לא היה מצוי

⁶ בשנת תרמ"א שב ונדפס הספר בקראקא על ידי ר' יוסף לעזער בהשמטת הקדמת בעל הכסא דהרסנא וכן שני סימנים: שמה ושעה. נוסף על כך סימן רנט הוזה ממקומו והודפס בסוף הספר. צבי יצחק אברמוביץ, במאמרו הנ"ל הערה 2, טען שההשמטה נעשתה לפי הוראת האדמו"ר ר' יחזקאל משינובה, שהמו"ל נמנה עם חסידיו.

⁷ עבודה זרה ג ע"א: כלום יש אב מעיד על בנו?!

בספרייתו. צא ולמד: לשון זו נאמרת פעמיים, ומכנה משותף לשתי הפעמים, שהרב אכן לא שהה אותה שעה בביתו. פעם אחת הוא נמצא בשוייץ, במהלך מלחמת העולם הראשונה, ופעם שנייה הוא נמצא ברחובות, בבית קיט שבו נהג לנפוש בקיץ. לעומת זאת, מרבית ההפניות מלמדות שככל הנראה הספר היה מצוי בספרייתו, ובהחלט יש לקוות שיימצא. על כל פנים אין מניעה מלקבל כבר עתה תמונה ברורה למדי על יחסו של הראי"ה לספר, שכן מצויות בידינו לא מעט התייחסויות ישירות של הרב קוק לספר, וזאת במסגרת הספרות ההלכתית שיצאה מתחת ידיו ופורסמה עד היום בארבעה כרכי שו"ת ובשאר ספרים הלכתיים נושאים. יתירה מזאת, אפשר שניתן גם ללמוד על יחסו של הרב קוק לר' שאול ברלין עצמו, אחר שלעתים הוא דן ישירות בהגהות הערותיו 'כסא דהרסנא'.

בחינת אזכוריו של הרב קוק את הספר בשמים ראש ואת כסא דהרסנא באותה מסגרת של ספרות הלכתית, מעלה שהוא נזקק לעניינם שש פעמים, מהן שלוש במיקוד משמעותי ויתר השלוש 'אגב גררא'.

א. במהלך דיונו המסועף של הרב קוק עם הרב שלמה זלמן פינס (פינסק תרל"ד, 1874 – ציריך תשט"ו, 1955) בעניינם של משפטי המלוכה, דיון ארוך המשתרע בשו"ת משפט כהן על שלושה סימנים (קמב-קמד),⁸ נזקק הרב קוק שלוש פעמים לשו"ת בשמים ראש. תחילה (סימן קמב, עמ' שה) הוא מעיר שאמנם הספר אינו מצוי תחת ידו, מן הסתם עקב שהותו אותה שעה בעיירה סנט-גאלן שבשוייץ, אולם "כמדומה שהאריך בזה בת' בשמים ראש – דלהצלת הכלל אין עומד שום דבר אצל היחיד, אפי' מהג' דברים". כאן הראי"ה 'מצטט' אפוא מהזיכרון מתוך בשמים ראש,⁹ ומיד הוא מוסיף לכך הערה ביקורתית בסוגריים: ("אמנם כמדומני שאין ראיות מוכיחות על חידוש זה").

ביקורת זו מסתפקת אפוא בהערה קלה על היעדרם של תימוכים, אך לא מובעת בה שלילה לעיקרם של דברים.¹⁰ ברם בהמשך אותה מערכת התכתבות (סימן קמג, עמ' שיא) שב הרב קוק ונזקק פעמיים לבשמים ראש, שוב בלא לציין את הסימן המדויק, אם כי יש להניח שהכוונה לסימן שא¹¹ – מן הסתם מאותה סיבה של היעדר הספר במקומו, אך כאן הוא נוקט גישה תקיפה:

ובתשו' בשמים ראש הרחיק ללכת, שגם מסירת נפש על קידוש השם בכלל ד"נ [=דיני נפשות] היא ויצא מזה לענין זר מאוד, לומר שבזמן שאין סנהדרין אין נוהג דין מס"נ [=מסירת נפש], וכבר דנו זה ברותחין גדולי הדור אז, והוא

⁸ ראה נ' גוטל, חדשים גם ישנים, הנ"ל הערה 3, עמ' 134-166.

⁹ עדיין לי לא הוברר היכן מצויים הדברים בבשמים ראש; ואולי הכוונה היא לכסא דהרסנא שיוזכר להלן.

¹⁰ על הפניה זו של הרב קוק הגיב רש"ז פינס כך: "מה שהביא הדר"ג בשם הבשמים ראש – הנה מעולם לא זכיתי לראות תשובה זו". לגופם של דברים, כרב קוק כך גם הוא אינו שולל אותה נחרצות, וכמעט אינו מוצא לה תימוכין.

¹¹ בשמים ראש, סימן שא: "דע לך שאני מתפלא על רבינו משה ז"ל בספרו וכן הרי"ף ז"ל וכמה גאונים ראשונים ואחרונים שהעלו דין זה להלכה, דע"ז ג"ע ושפיכות דמים יהרג ואל יעבור... ואני תמ' זו מנין לנו שאנו ראוי' לכך, והלא דיני נפשות הוא... ואין לנו לזוז מן ההוראה המסורה לנו, שאין בכוחנו לדון דיני נפשות..."; וראה גם סימן פא: "אין לנו עכשיו דיני נפשות".

אחד מהדברים שחושדים ע"י את הס' [פר] הנ"ל שאינו מהראשונים שמתיחס להם... וכמו שהושג בצדק הבש"ר הנ"ל, דקידוש השם שמוסר נפשו ברצון לעשות רצון קונו לא נכנס בכלל דד"נ בשום דמיון.

כאן מדובר אפוא בביקורת עזה ובשלילה גמורה הדוחה לחלוטין את העמדה המוצגת בבשמים ראש. דברי הבשמים ראש לפחות במקרה נקודתי זה "זרים מאוד", הם נידונו בדין ברותחין על ידי גדולי הדור¹² והם מהווים עילה צודקת לפקפוק ולחשד במהימנותו של הספר.

באותו הקשר הוא מזכיר פעמיים דברים הנמצאים בהגהות-הערותיו של המהדיר, ר' שאול ברלין, 'כסא דהרסנא'. במהלך הדיון שבסימן קמג (עמ' שטו), הוא כותב: "ובהגהת כסא דהרסנא לס' בשמים ראש האריך בפלפול על הקושיא איך דנין...". מאחר שהנושא הוא עיוני-למדני, לא מפתיע שהוא אינו מבקר לא את המחבר ולא את הפלפול. לא כן באזכור השני, זה שבסימן קמד (עמ' של): "ולענין אם נאסרה אשה שנאנסה באונס כזה שפעולתה היא לטובת הצלת כלל ישראל, כעובדא דאסתר ויעל, עמדו על זה כבר בתשו' חו"י¹³ וחת"ס, וכמדומה גם בכסא דהרסנא של בשמים ראש המיוחס להרא"ש". אף כאן הדברים מובאים בלא כל הסתייגות, ואולם כאן הדבר בהחלט מפתיע, אחר שהם מתייחסים קרוב לוודאי לסימן שא הנ"ל, סימן אשר לדברי הרב קוק עצמו טעון ו'בעיית'. נכון שהוא מדגיש שמדובר בספר שהוא רק "מיוחס" לרא"ש, ובעיקר נכון שהדברים שכאן מעולם לא התיימרו להיות של מחבר השו"ת עצמו אלא של מחבר הגהות ה'כסא דהרסנא', ועדיין ההסתמכות הלא מסוייגת כל עיקר מהערות ה'כסא דהרסנא', מורה שהוא אינו רואה קושי מהותי, עקרוני וכללי בהסתייעות בספר.

ב. בשו"ת דעת כהן, סימן קלז, נדפסת 'תשובה', למעשה מאמר, שנכתב עוד בשנת תרמ"ט, עת כיהן הרב קוק ברבנות העירייה זיימל. הרב מספר שהוזמן לשמש סנדק בברית מילה, וכאשר הגיע והתבונן בתינוק, ראה שאחת מעיניו דומעת: "שותתת ציר (וגם דמעה)". דבר זה הביאו לפסוק מיידית שיש לדחות את ברית המילה עד להחלמת התינוק. אלא שהרב קוק הסתפק אם להגדיר מצב זה כחולי כבד או כחולי קל, והנפקות היא ביחס לחובה להמתין שבעה ימים מתום ההחלמה. זאת לאור הכרעת השולחן ערוך (יו"ד רסב, ב) כי חולי "באחד מאיבריו" נחשב חולי קל ואינו מצריך המתנה והתינוק יימול מיד בתום ההחלמה, ואילו חולי "בכל הגוף" נחשב חולי כבד ומצריך המתנת שבעה ימים נוספים. הרב זן בשאלה בפרוטרוט, דייק ודקדק בלשון ראשונים ובהכרעות פוסקים, ולבסוף קבע "להחמיר ולהמתין שבעה מיום הבראתו לגמרי". לקראת סופה של המערכה מציין הרב לתשובתו של הבשמים ראש, סימן צד "שכ'

¹² כבר על ידי הרב מרדכי בנעט, הנ"ל, בשו"ת פרשת מרדכי, סיגט תרמ"ט, סימן ה; וראה דרכי תשובה, יו"ד סימן קנז, ס"ק לא; שו"ת מנחת אלעזר, מונקטש תרס"ב-תר"ץ, חלק ג, סימן מו, המבקר את גליון רש"א, קניגסברג תרי"ט-תר"ך, יו"ד קנז ס"ק א, אשר ציין לבשמים ראש.

¹³ על כך העיר הרב א"י אונטרמן, שבט מיהודה, ירושלים תשמ"ד, עמ' פב: "אכן נראה שהגהמ"ח זצ"ל ראה דבר זה במהרי"ק כנ"ל [שורש קסז] וחשב שראה בחוות יאיר, כי חיפשתי בכל הספר חוות יאיר ולא מצאתי". וראה חדשים גם ישנים, הנ"ל, עמ' 158-160.

לבטל מ"ע גם מצד מצטער".¹⁴ תגובת הרב קוק לאמירה זו כפולה: ראשית, "דבריו [של הבשמים ראש] לא נהירין ולא ברירין כלל לענין מצטער"; שנית, "מ"מ לענין סכנת איבר בודאי ראוי להיאמר". היינו, מחד גיסא הדברים המפורשים בבשמים ראש כלל וכלל אינם יכולים להתקבל – "לא נהיר ולא בריר", ועם זאת ניתן לאמץ את הכיוון שהוא מתווה ואף ליישמו, גם אם בדרך שונה. בהמשך עוד הוסיף: "ופלא שכתב שם בס' בשמים ראש להכריח דחולה שאין בו סכנה פטור מכל מצות עשה, ולא דוקא סוכה... והדבר תמוה שהרי בגמרא... ואולי ר"ל לדקדק מלשון הברייתא...".

נסכם: א. עיקר דברי הבשמים ראש, כשלעצמם, אינם מתקבלים כלל וכלל על דעתו; ב. הוא אינו מתבטא בסגנון הדוחה מחמת כך את הספר, אפילו לא את הסימן; ג. אדרבה, הוא רואה מקום ליישם את העיקרון באופן אחר מצומצם יותר; ד. הוא נושא ונותן בדברים, כך שלא יהיו מנוגדים לגמרי לסוגיית הש"ס.

דומה שאין זה מופרך להניח שלו היה מדובר בחיבור פסול לחלוטין, הרי גם אם הרב קוק היה מביאו, הוא ודאי לא היה טורח לפלפל ולנסות לדחוק ביישוב דבריו. על כורחך מלמד הדיון, כי לדידו של הרב קוק אין מדובר בספר פסול, וכי כל עוד ניתן להצדיקו, ולו גם בדוחק, טוב ואף ראוי לנהוג כך.

ג. בשו"ת דעת כהן, סימן קנז, נדפסת 'חוות דעת' של הרב קוק לחותנו האדר"ת. היה זה עוד ב'תקופת בויסק' בשנת תרנ"ח (1888). הבקשה התייחסה לספר תורה אשר קצה אותיות הלמ"ד היו כתובות בו באופן ייחודי, והסופר סימן כדמות 'שתי וערב' [= צלב!] בראשי הלמ"דים. הרב דן בסוגיה, הן מתוך התייחסות לשינוי מדרך הכתיבה המסורתית המקובלת,¹⁵ הן מתוך חשש למינות שנזרקה באותו ספר. לענין השני, הוא נזקק לפסיקות שונות העוסקות בחשדות שכאלה, לכתחילה ובדיעבד, על העבר ולהבא, ובין השאר הוא מציין שב'דיבור' – להבדיל מ'מעשה' – ייתכן מצב שבו 'מקרי ואמר', כעניין אקראי ולא מהותי, אשר אחר כך חזר אותו סופר ושב בתשובה. בהקשר זה מזכיר הרב את שייכותה של תשובת הבשמים ראש, סימן רמ, לנידון דידן. הוא לא מפרט מה בדיוק נאמר שם, אלא מסתפק בהפניה, ואולם ברי שכוונתו מוסבת למלים הבאות הרשומות בבשמים ראש: "שלא כאשר יפתח האחד את פיהו בפקפוקים במקומות אחדים נדון אותו לאפיקורס... ולא יקרא אפיקורס אלא בבוטט בדבר מן הדברים ואפילו במצוה קלה של סופרים...". לא כן בנידון דידיה שם ונידון דידן כאן שניתן לתלות במקריות. הרב קוק, אשר כאמור הסתפק בהפניה, מגיב ומעיר: "י"ל דהתם ג"כ לא תהי' דעת חכמי ישראל נוחה מהוראה זו", שכן אצל הבשמים ראש מדובר היה באמירה מפורשת מצדו של הסופר. לעומת זאת ביחס לנידונו של הרב קוק עצמו, נראה לו כי מאחר שאין מדובר אלא בחשש, יש מקום לתלות ש"מקרי ואמר מאיזה רוח שטות עובר לפי שעה, ועכשיו חזר בו".

חוזרת אם כן אותה שיטה: א. מצויה התייחסות לשו"ת בשמים ראש, שכן אינו חיבור פסול לחלוטין; ב. בעיקרי דבריו, בהקשרם-הם, מוטחת ביקורת; ג. נעשה שימוש בגישתו, אם כי היא מיושמת בצביון שונה ומצומצם הרבה יותר.

¹⁴ דיון בעניינם ראה הרב שלמה הכהן, בנין שלמה, סימן מז; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש, פסחים ב', סימן לב.

¹⁵ לעניין זה ראה חדשים גם ישנים, הנ"ל, עמ' 69-70.

כאמור, אלה ההתייחסויות הממוקדות והמפורטות. לצידן קיימים אזכורים נוספים, פחות משמעותיים. לדוגמה:

א. שו"ת משפט כהן, סימן כד, אות ט, עמ' נו, ד"ה ובוזה נחא: "... וע' תשובת בשמים ראש סי' שס"ח, ועי' מש"כ הב"י... שהוא כד' תשו' בש"ר הנ"ל, וסיים ע"ז דלא משמע כן מד' הר"ש והרא"ש". כלומר הפניה; מחד, חיזוק אמירת הבשמים ראש מתוך השוואה לשיטת קדמונים; מאידך, הבהרה ששיטה זו נתונה במחלוקת ובהחלט אינה מוסכמת; ייתכן שרמוזה כאן הפרכה לתוקף הדברים, ודאי לייחוסם לרא"ש, אחר שמה שבא לידי ביטוי בבשמים ראש עומד בניגוד לשיטת הרא"ש עצמו.

ב. שו"ת משפט כהן, סימן קלה, ד"ה דברי הריטב"א: "... (ובגוף סברא של חידוש זה העיר כבר בספר בשמים ראש¹⁶)". ואין זו אלא הפניה למקבילה קדומה לסברת החידוש.

ג. שו"ת דעת כהן, סימן ע, אות ב, עמ' קע: "ויש לישב דברי כת"ר ע"פ האמור בת' בשמים ראש¹⁷... אלא שאין עיקר יסוד הדברים... מיוסד כ"כ, וכעת אין ת"י ס' הנ"ל¹⁸ לעמוד יפה ע"ד". ואין זה אלא פתרון למדני להערה למדנית.

סיכום

את שעלה בידינו נוכל לסכם אפוא בקצרה כך: הרב קוק מהלך בשאלת היחס לספר בשמים ראש ב'דרך המלך' הממצעת, כדרכם וכגישתם של מרבית הפוסקים – "במילי מעלייתא דאית ביה דרשינן". גישתו אינה קיצונית כזו של בעל אבני נזר אשר כתב "לדעתי אין האיש הזה [ר' שאול, ב'כסא דהרסנא] ראוי לומר דבר הלכה משמו, ובמדינתנו כל מי שיש בו ריח יר"ש לא ישהה ס' בשמים ראש ולענה בתוך ביתו... ולדעתי ראוי להישרף ביה"כ שחל להיות בשבת"¹⁹. לא כן הרב קוק שמכיר את הספר וזוכר אותו היטב, תעיד על כך העובדה שגם כאשר הספר כלל אינו מצוי לנגד עיניו, הוא מודע לתכניו, הן אלה 'הבעייתיים' והן אלה 'השגרתיים'. עם זאת, נעלה מכל ספק שהרב מודע לביקורת שהוטחה בספר ובמו"ל, ובמידה מסויימת, ובמשורה, הוא אף תומך ומצדד באותה ביקורת, אם כי – כאמור – באותה נשימה הוא לא רק מפנה לספר אלא גם נזקק לו, לעיתים, להוספת תימוכין וסימוכין.

דומה כי בשום מקום לא בנה הרב קוק הלכה שלמה הנתמכת כולה אך ורק על הבשמים ראש; דומה שבכל הנוגע לפלפול למדני, הוא לא ראה בו כל בעיה, לא בבשמים ראש ולא בכסא דהרסנא. יתירה מזאת, הרב קוק עשוי בו-בזמן גם לבקר

¹⁶ לא צויינה הפניה מדוייקת לסימן בבשמים ראש; ייתכן שהכוונה ל'כסא דהרסנא', סימן שא.

¹⁷ לא צויינה הפניה מדוייקת לסימן בבשמים ראש, אך ברור שהכוונה לסימן קז.

¹⁸ הדבר מוסבר לאור התייעוד שבסוף התשובה: "רחובות, אלול תרס"ח", מקום בו נהג הרב קוק לנפוש בקיץ, וספרייתו אינה איתו. וראה נריה גוטל, 'בין תחייה לחידוש: בין הראי"ה קוק לבן-יהודה', מרחבים, ו (תשנ"ז), עמ' 328.

¹⁹ פיסקה זו הושמטה משו"ת אבני נזר, אבהע"ז סימן ח, הגם שאמורה הייתה להידפס בשולי התשובה שם, המופנית לרב משה נחום ירושלימסקי. הפיסקה ראתה אור בקונטרס דברי חכמים, סימן ה, שבסוף ספר פסקי תשובה, פיעטרקוב תרצ"ו, חלק ב. איזכר את כל העניין הרב צ"י אברמוביץ, במאמרו 'בשמים ראש' באספקלריה חסידית, הערה 4, הנ"ל עמ' 56, המוסיף כי בעוד שהתשובה עצמה נכתבה – כנראה – על ידי אחד מבאי ביתו של האדמו"ר, הרי פיסקה זו נכתבה "בעצם יד קודשו" של האדמו"ר מסוכאטשוב.

תוצר הלכתי וגם לקבל עיקרון למדני, אף אם התשתית לשתיים היא אותו סימן גופו; כל עוד ניתן, הרי במידת האפשר הוא מפלפל בו להצדיקו. ויודגש, ההתייחסות המורכבת חוצה את מכלול קורות חיי הרב קוק. הן חוץ לארץ והן ארץ ישראל, הן תקופת יפו והן תקופת ירושלים, כמשנה סדורה ועקיבה.

אמור מעתה: דימויו של הרב קוק עלול היה להוביל להנחה ש"מתאים" לו לאמץ את דרך הבשמים ראש ביתר חדווה, כ"נאור", או אולי דווקא לנקוט יתר הסתייגות, כ"מחמיר".²⁰ זאת לאור דבריו הנ"ל של סמט, כי "טיב יחסם [של סופרים וחוקרים] לר"ש ברלין עשוי ללמדנו על זיקתם לזרמים דתיים ורוחניים. הדברים אמורים במיוחד לגבי מצטטיו המרובים של בשמים ראש בספרות ההלכה". עתה מתברר כי הגם שהרב קוק רלוונטי לדיון, שכן הוא בהחלט נמנה עם "מצטטיו המרובים", בכל אופן עולה כי – גם במקרה זה – לדימוי אין ידיים ואין רגליים, וגישת הראי"ה מאוזנת.

²⁰ ראה חדשים גם ישנים, הנ"ל, עמ' 4-5, עמ' 29-33, עמ' 176 הערה 190, עמ' 246-249.